

Раимбекова А.К.

**ФРАЗЕОЛОГИЯ ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНҮН
ЧАГЫЛЫШЫ КАТАРЫ**

Раимбекова А.К.

**ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ
КАРТИНЫ МИРА**

A.K. Raimbekova

**PHRASEOLOGY AS A REFLECTION OF THE LINGUISTIC
PICTURE OF THE WORLD**

УДК: 8' 81'44

Бул макалада “фразеология” түшүнүгүнүн жана “дүйнөнүн тилдик сүрөттөмөсүнүн” негизги мүнөздөмөсү жана байланышы каралат. Мында дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү адамдын дүйнөгө болгон көз карашынын бир бөлүгү катары берилет, ал учурдагы болуп жаткандарды чындыкты чагылдырбаса да, биздин аң сезимибиздеги кандайдыр чыгармачыл ойлорду, жалпы адамзаттык жана жеке инсандык билимбиздин, баштан өткөндөрүбүздүн жыйындысы катары кабылданат. Фразеологизмдер өзүнүн такталган тилинде сүйлөгөн кандайдыр бир элдин дүйнөнү тил менен сүрөттөөсүн, анын кээ бир үзүндүлөрүн ачып берүү жөндөмүнө ээ. Макаланын автору дүйнөнү тилдик сүрөттөө жана кандайдыр бир тилдин абалы маданият жана тилдик өзгөчөлүктөр менен түшүндүрүүлөрүн белгилейт. Дүйнөгө болгон эң бир элестүү улуттук көз караш жана тилдик дарамети ар бир тилдин туруктуу сөз айкашынан көрүнөт жана аны изилдөөгө жакшы каражат болуп бере алат.

Негизги сөздөр: тил, фразеология, дүйнөнүн сүрөтү, элес, маданият, ой-жүгүртүү, улуттук өзгөчүлүк

В данной статье рассматриваются основные существующие характеристики и связь понятий «фразеология» и «языковая картина мира». Фразеологическая картина мира рассматривается как компонент мировидения человека, как совокупность общечеловеческих и индивидуальных знаний о мире, как результат творческого отражения в нашем сознании не только действительного мира, но и нечто мыслимого, переживаемого нами, хотя и не отражающего реальности. Фразеологизмы обладают способностью отражать фрагменты языковой картины мира определённого народа, говорящего на конкретном языке. Автор статьи подчеркивает, что национальная специфика языковой картины мира и языкового поведения, объясняется спецификой культуры народа и структурными особенностями языка. Наиболее ярко национальная специфика языковой картины мира и языкового поведения отражается во фразеологии любого языка и является поводом для глубокого ее изучения.

Ключевые слова: язык, фразеология, картина мира, образ, культура, мышление, национальная специфика

This article discusses the main existing characteristics and the relationship of the concepts of "phraseology" and "linguistic picture of the world." The phraseological picture of the world is considered as a component of a person's world view, as a set of universal human and individual knowledge of the world, as a result of creative reflection in our consciousness not only of the real world, but also something thinkable that we experience, though not reflecting reality. Idioms have

the ability to reflect fragments of the linguistic picture of the world of a certain people speaking a specific language. The author of the article emphasizes that the national specificity of the language picture of the world and language behavior is explained by the specific culture of the people and the structural features of the language. The national peculiarity of the linguistic picture of the world and language behavior is reflected most vividly in the phraseology of any language and is a reason for deep studying.

Key words: language, phraseology, picture of the world, image, culture, thinking, national specificity

Акыркы он жылдыкта когнитивдик лингвистикадагы маанилүү көйгөйлөрдүн бири адамдын аң-сезиминдеги дүйнөнүн бүтүндүгүнүн чагылдырылышы болуп калды. Дүйнөнү таануу менен адам ага болгон өздүк элестетүүсүн жаратат, башкача айтканда анын аң-сезиминде “дүйнөнүн сүрөтү” аныкталат. Дүйнөнүн сүрөтүн тил менен тартып берүүдө фразеологиялык образдар чоң мааниге ээ. Фразеологиялык образ дүйнөнү тил менен сүрөттөп берүүдө нерселерди образдуу кабыл алуудан жана айланадагы кубулуштардан улам жаралган бөлүктөрдү бириктирүүдө учурдагы белгилүү болуп калган туруктуу сөз айкаштарына таянат. Фразеологизмдер өзүнүн такталган тилинде сүйлөгөн кандайдыр бир элдин дүйнөнү тил менен сүрөттөөсүн, анын кээ бир үзүндүлөрүн чагылдырып берүүгө жөндөмдүү.

Тил – элдин менталитетинин күзгүсү болуп саналат. Тилдин бүт түзүлүшү сөз жасоодогу мүмкүнчүлүктөрү, фонетикалык өзгөчөлүктөрү, синонимиясы ушул жана башкалары ошол элдин менталитетине байланыштуу [8]. Бирок, биздин оюбузча, кылымдар бою тилде өзгөрбөй жашап келген туруктуу сөз айкаштары элдин менталитети менен тыгыз байланышта. Дүйнөлүк көз караш менен караганда фразеологизм түшүнүгү өтө керектүү тилдик каражат болгон. Дүйнөдөгү фразеологизм түшүнүгү – адамдын дүйнө таанымынын бирден-бир фундаменталдык пайдубалы десек да болот. Башкача айтканда, жалпы адамзаттын жана жеке ар бир инсандын дүйнө жөнүндөгү билими.

Когнитивдик фразеологияда дүйнөнүн көрүнүшү деген түшүнүк эң керектүү милдет катары таанылган. Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөттөлүшү, биздин аң-сезимибиздеги кандайдыр чыгармачыл ойлорду, жалпы адамзаттык жана жеке инсандык билимбиздин, баштан өткөндөрүбүздүн жыйындысы

катары кабылданат. Бир жагынан алганда – бул реалдуу дүйнө жөнүндөгү элестетүү жана кандайдыр бир заттардын маанисинин жыйындысы, башка жагынан алганда, туруктуу сөз айкашы фразеологиялык мааниге ээ болуп кыйыр туундунун түзүлүшүнө себеп болот [3]. Фразеологизм менен кайсы бир элге мүнөздүү менталитеттин ортосундагы байланышты эки багытта изилдесе болот: биринчиси, ал эл колдонгон фразеологизмдер аркылуу ошол эл тууралуу билсе болот, экинчиси, тескерисинче, ал элдин жашоо турмушу аркылуу алар колдонгон туруктуу сөз айкаштарынын маанисин түшүнүүгө мүмкүн.

Азыркы тил илиминде фразеологиянын кору, башкача айтканда фонду токтоосуз толукталып келе жатат. Фразеологиялык бирдиктер десемантизация кубулушуна баш ийип турган кези. Бирок тээ илгертен колдонулуп келген улуттук мүнөздө эмес, көркөм сөз каражаттары колдонулбаган “жарды” тил менен пикир алышкан кийинки муундун сүйлөө речинен калыптанып, өзгөрүүгө дуушар болууда.

Фразеология – көптөгөн жана ар түрдүү изилдөөлөрдүн объектиси катары милдет аткарган. Изилдөөчү Маслова белгилегендей, тилдин фразеологиялык курамынын өсүүсүн лингвокультурология илиминин көз карашы менен караганда, лингвистикада элдин каада-салтын чагылдырып турган тил менен маданияттын бекем ашташкан жери [11]. Бул илимдин негизин байыркы кездеги адамдардын турмуш-тиричилигиндеги колдонгон сөздөрдүн жыйындысы же болбосо алардын илгерки түшүнүктөрүн түзөт. Ошол улутка тиешелүү дүйнө тааным, көз караш десек да жаңылышпайбыз. Бул дүйнө таанымдын жыйындысы лексикада, грамматикада жана фразеологизмде бекемделет. Биринчилерден болуп Гумбольд тилдик өзгөчөлүктөргө көңүл буруу менен, “ар бир тил – ар бир улуттун кабыл алуусунун жана ой-жүргүртүүсүнүн оргиналдуу органы” деп белгилеген [7].

Л. Вайсберг аттуу изилдөөчү лингво-философиялык концепциянын жана ага мүнөздүү белгилерди аныктаган дүйнөнүн тилдик бейнеси деген түшүнүктү илимий терминге киргизген. Биринчиден, бул термин – ар бир тил менен маданияттын өзгөчөлүгүн, келип чыгуусунун себебин жана кызматын, ошондой эле руханий байлыктарын камтыган бүтүндөй бир система. Экинчиден, дүйнөнүн тилдик бейнеси бир жагынан тилдин жана этностун тарыхый өнүгүшүн изилдөө болсо, башка жагынан карасак, мунун андан ары өркүндөшүнүн өзгөчөлүгү болуп эсептелет: сөз байлык – тилдин жетилүүсүнүн жана өсүү деңгээлинин көрсөткүчү. Үчүнчүдөн, ушул термин табигый дүйнөнү сырттан карап эле тим болбой, адамдын ички дүйнөсүн, аны менен бирге, тилдик системаны да камтып, тез жана жөнөкөйлүк менен түзүлгөн пикир алышууну да шарттайт. Дүйнөнүн тилдик бейнеси деген термин гана добуш жана добуш айкаштарынын өзгөчө тобун, ошол тилде сүйлөгөндөрдүн артикуляциялык аппаратынын куруу бөтөнчөлүгүн, кептин просодиялык мүнөздөмөлөрүн,

сөздүк курамын, тилдин сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн, сүйлөм жана сөз айкаштарынын синтаксисин, ошондой эле макал-лакаптардын, накыл кептердин корун аныктайт. Төртүнчүдөн, дүйнөнү сүрөттөө – бүтүн бир “тирүү организмдей” эле так түзүлгөн жана ар кандай деңгээлде түшүндүрүлөт. Бешинчиден, дүйнөнү сүрөттөө тилдин табиятын бир өңчөйлөтөт.

Фразеологиялык бирдиктер элдин маданияты, тарыхы, үрп-адаты жана каада-салты менен тыгыз байланышкан. Анын курамындагы туруктуу сөз айкаштарынын мааниси аны колдонгон калк кандай шартта жашаганынан, кандай буюмдарды колдонгонунан да кабар берип турат. Мында фразеологизм көркөм сөз каражаты катары да өзгөчө мааниге ээ. Ал чет тилин үйрөнүүдө, ошол эл тууралуу азыноолак маалымат берүүчү компонент болуп эсептелет. Алтынчыдан, бул термин жалпы эле тил жөнүндөгү түшүнүктүн бөтөнчөлүктөрүн камтып, кийинки муунга өзгөчө көз караш, өзгөчө жүрүм-турум жана өзгөчө жашоо образы менен көркөм сөз каражаттары аркылуу өтөт. Бул тил илимин изилдөөчүлөргө фразеологиялык бирдиктер жөнүндө тигил же бул концептуалдык - менталдык билимди вербализациялык каражат катары эсептөөгө жол берет, ошондой эле, жалпы бирдиктүү ойлордун көркөм маанисин бириктирет.

Дүйнөнү сүрөттөөнү үйрөнүүдөгү көйгөй адамзаттын өзгөчөлүгүн жана жаралуусун, аалам менен айкалышкан жашоо шартын чагылдырып турган дүйнөнүн концептуалдык сүрөттөөсү менен байланыштуу. Дүйнөнүн тилдик бейнеси адамдын ички дүйнөсүн жана жер жүзүнүн жалпы көрүнүшүн ачып берет. Бир жагынан карасаң, ал - адамдын дүйнөгө ыңгайлашуусуна зарыл болгон когнитивдүү негиз. Ал эми кайсы бир улуттун өзүнө тиешелүү дүйнөнү сүрөттөөсү жана тилдик түзүлүшү ошол элдин маданиятынын бөтөнчөлүгү, ошондой эле күнүмдүк тиричиликтеги муктаждыктары менен түшүндүрүлөт [9]. Андан да маанилүүсү ар бир улуттун дүйнөнү өз касиети менен бөтөнчө ачык түрдө сүрөттөп берүүсү жана дегеле, тилдин абалы ошол элдин сүйлөө речинде колдонулган фразеологиясында камтылган.

Белгилүү болгондой, дүйнө сүрөтүнүн борборунда адам турат, атап айтканда, анын денеси, сезими жана муктаждыктары. Тилдин антропоцентризмдик сыпаты В.Гумбольд, Э.Бенвенист, Р.А.Будагов, Л.В.Щербанын убагында эле чагылдырылган. Акыркы он жылдыкта бул идея лингвисттердин (Ю.Н. Караулов, Н.Д. Арутюнова Б. Нарынбаева ж.б) жана философтордун (Р.Павиленис, Л.А. Микеншина) иштеринде өнүгүп-өсүүгө жетишти. Адамзаты өзүн курчап турган айлана-чөйрөнү денесинин түзүлүшүнө окшоштуруп, адамдык сапаты жана жаралуусу менен салыштырып, иш-аракети менен баалайт. Ошондуктан дүйнөнүн бардык тилдериндеги фразеологизмдер күндөлүк жашоодо кезиккен буюмдардын жана окуялардын аттары менен (турмуш-тиричиликте урунган буюмдардын, азык-түлүктүн, кесиптердин ж.б. ата-

лышы), ошондой эле курчап турган чөйрөнүн (асман, жер, өсүмдүктөр дүйнөсү, жаныбарлар дүйнөсү) аталыштары менен атайт. Мына ушинтип, дүйнөнүн тилдик бейнеси – бул адамзаттык өңүттөн бааланган дүйнөнүн үлгүсү. Анда дүйнөнү сүрөттөөнү кыргыз, орус жана англис тилдеринде “адамдын сырткы сулуулугун сүрөттөп берген ФБ” фразео-семантикалык блоктун үлгүсү менен карап, ошондой эле, тилдердин ортосундагы шайкештикти байкап көрөлү.

Ошентип, адамды сүрөттөп турган “өзүнө тартуучу жана иренжитүүчү” маанини туюндурган фразеологизмдерди алсак, кыргыз тилинде: *Көз жоосун алуу, от бетине чыгуу* деген адамдын сырткы келбетине колдонулган (мында түз мааниде, сүйкүмдүү келбет жөнүндө), туруктуу сөз айкашын кезиктирүүгө болот. Мындан башка да адамдын келбетин кандайдыр бир жансыз затка салыштырган учурлар жолугат. М: *Ийиктей имерилген*, бул жерде кыргыздар аялзатынын келишимдүү келбетин ийикке окшоштурган. Ийикти кыргыздар илгери кол өнөрчүлүктө кеңири колдонушкан, аны учтуу кылып, орто ченине жип ийрүүгө ылайыкталган ташты бекитип жасашкан. Бул мисалда байыркы убакта колдонулган ийиктин формасына арык, сулуу кыздын келбетин салыштырган. Ошондой эле, кыздын сүйкүм келбетин, *буудай жүздүү, ал мончоктой* деп да айтышат. Англис тилинде сулуулук көбүнчө назик, үлбүрөгөн гүлдөр менен салыштырылат. Мисалы, *as fair as lily (as a rose)* лилиядай, (розадай) сулуу. Мындан башка да англис тилинде *look like a million dollars* “миллион долларлык сулуулук” деп америкалыктардын заманбап жашоосуна ылайыкталган фразеологизм да колдонулуп жүрөт. Орус тилинде сымбаттуу келбетти сыпатташ үчүн төмөнкү туруктуу сөз айкашын колдонушат: *кровь с молоком, как с картинки, пальчики оближешь*. Бул орус элинин баалуулуктарын, маданиятын чагылдырат.

Фразеологизмдерди жалпы жонунан эки топко бөлсө болот: жакшы маанини туюндуруучу фразеологизмдер, терс маанини берүүчү фразеологизмдер. Кыргыз тилинде кишинин сырткы кебетесинин жагымсыз жактарын жан-жаныбарларга, айбанаттарга салыштырып айтышат. Мисалы, *күлгө оонаган күчүктөй, иттин арткы шыйрагындай, сууга түшкөн чычкандай, карганын кара шыйрагындай, түлөгөн тайлактай*. Бул жерден биз кыргыз тилинин этно маданиятына тиешелүү болгон куйкум сөздүү, мыскылдуу, тамашалуу сөздөргө бай экенин байкайбыз. Айбанаттар кыргыздарда адамзаттын мүнөзүн да, сыркы келбетин да чагылдырып турган көп сапаттарын айгинелейт. Мындай сүрөттөө кыргыз тилиндеги фразеологизмде сөзсүз болушу керек эле. Айта кетчү нерсе, кыргыздар айбанаттарга салыштырган фразеологиялык сүрөттөөлөр көбүнесе кебете-кешпирдин жагымдуу жактарына караганда, терс жактарынын баса белгилөөдө колдонула турган. Ушундай

эле көрүнүштү орус тилинен да кезиктирүүгө болот. *“кошка драная, выдра, мокрая курица”*, бул фразеологизм-зоонимдердин образдык мааниси орус тилинде аялдардын терс багытта баалап чагылдыруудагы эмоцияналдык семалар катарында көп колдонулат.

Ал эми *«ни кожи ни рожи», «страшен, как смертный грех»* деген өңдүү туруктуу сөз айкаштары аялдарга да, эркектерге да тиешелүү. Ушуга эле окшош жан-жаныбарларга салыштырган идиомаларды англис тилинен да кездештирүүгө болот. Мисалы *Face like a bulldog chewing a wasp* аары чайнаган итей түрү суук ж.б.у.с. туруктуу сөз айкаштары жагымсыз сүрөттөөлөргө колдонулат.

Мына ошондуктан фразеология тилдин тарыхый каймагы болуп, ар бир доордогу коомдук жашоонун өнүгүшүнүн ар кандай учурун чагылдырып турат. Негизинен кандай гана фразеологизм болбосун, аны колдонгон кайсы гана улут болбосун, алардын улуттук тарыхынан жана маданиятынан кабар берип, адамдын дүйнөгө болгон көз карашынын тилдин таасири астында калыптануусуна түз жана кыйыр түрдө таасир этери шексиз.

Адабияттар:

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в системе современного русского языка. - Волгоград, 1993.
2. Арутюнова Н. Д. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: СЭ, 1990.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. - С.140-161
4. Бабкин А.М. Русская фразеология: ее развитие и источники. - Л.: Наука, 1970. - С. 264.
5. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс, 1985.
6. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов: учебное пособие. 3-е изд-е, испр. - М.: КДУ, 2011. - С. 350.
7. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Современный русский язык: лексикология. Лексикография: хрестоматия и учебные задания. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. унив., 1996. - С. 181-191.
8. Ларин Б.А. О народной фразеологии / Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. - М., 1977. - С. 149-162.
9. Доблаев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. - М.: Педагогика, 1982.-171с.
10. Катермина В.В. Языковая картина мира и национальная специфика цветообозначений. Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира: сб. науч.тр. Вып. 2. - Архангельск: Поморский университет, 2005. - 550 с.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш.учеб.заведений. 2-е изд., стереотип. - М.: Издат. центр «Академия», 2004.
12. Нарынбаева Б. Автореферат докторской диссертации. - Бишкек, 2017 год.

Рецензент: к.филол.н. Сыдыкова С.З.